तृतीयः पाठः

सुभाषितरसं पीत्वा जीवनं सफलं कुरु

0872CH03

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्॥ १॥

पदच्छेदः – गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्याः तु ते भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पद-मार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्।

अन्वयः – भारतभूमिभागे (ये) भवन्ति ते धन्याः इति देवाः गीतकानि गायन्ति किल। स्वर्गापवर्गास्पद-मार्गभूते (भारतभूमिभागे) तु (देवाः) सुरत्वात् भूयः पुरुषाः (भवन्ति)।

भावार्थः – ये मानवाः अस्यां भारतभूमौ जन्म प्राप्नुवन्ति ते धन्याः इति भारतभूमेः गुणगानं देवाः कुर्वन्ति। अतः वयं सर्वे भारतीयाः भाग्यशालिनः स्मः। धर्म-अर्थ-काम-मोक्षादिप्राप्तये मार्गभूते अस्मिन् भूखण्डे देवाः अपि देवत्वं विहाय मनुष्यरूपेण जन्मग्रहणार्थम् अभिलषन्ति।

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः करी च सिंहस्य बलं न मूषकः॥ २॥

पदच्छेदः – गुणी गुणम् वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः बली बलम् वेत्ति न वेत्ति निर्बलः पिकः वसन्तस्य गुणम् न वायसः करी च सिंहस्य बलम् न मूषकः।

अन्वयः – गुणी गुणं वेत्ति। निर्गुणः (गुणं) न वेत्ति। बली बलं वेत्ति, निर्बलः (बलं) न वेत्ति। पिकः वसन्तस्य गुणं (वेत्ति) वायसः (वसन्तस्य गुणं) न (वेत्ति)। करी च सिंहस्य बलं (वेत्ति)। मूषकः (सिंहस्य बलं) न वेत्ति।

भावार्थः – गुणवान् जनः अन्येषां सद्गुणान् ज्ञातुं शक्नोति। परन्तु गुणहीनः जनः अपरेषां सुगुणान् अवगन्तुं समर्थः न भवति। बलवान् जनः यथा अन्येषां

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

बलं ज्ञातुं शक्नोति तथा बलरहितः जनः अन्येषां बलं ज्ञातुं न शक्नोति। वसन्तकाले आगते पिकः वसन्तस्य गुणानुरूपं कुहुतानं करोति। परन्तु काकः मधुरं गातुं न शक्नोति। गजः पशुराजसिंहस्य बलं जानाति किन्तु मूषकः तस्य बलं ज्ञातुं न पारयति। अतः योग्यः एव महत्त्वं ज्ञातुं समर्थो भवति, न अयोग्यः।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्॥ ३॥

पदच्छेदः – भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः घनाः अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एव एषः परोपकारिणाम्।

अन्वयः – तरवः फलोद्गमैः नम्राः भवन्ति। घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः (भवन्ति)। सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति)। परोपकारिणाम् एष एव स्वभावः(भवति)।

भावार्थः – समयानुसारं वृक्षेषु फलानि जायन्ते। फलभारेण ते वृक्षाः नम्राः भवन्ति। तथैव नवजलैः परिपूर्णाः मेघाः अवनताः भवन्ति, भूमिं प्रति आयान्ति वृष्टिं च कुर्वन्ति। अस्मिन्

Reprint 2026-27

संसारे बहवः परोपकारिणः जनाः सन्ति। स्वसमृद्धिकाले ते औद्धत्यं न प्रकटयन्ति। ते सहृदयाः विनम्राः च सन्तः सदैव परोपकाराय यत्नशीलाः भवन्ति। ते परोपकारं व्रतरूपेण धारयन्ति। उक्तं च व्यासमहर्षिणा – परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा॥ ४॥

पदच्छेदः – यथा चतुर्भिः कनकम् परीक्ष्यते निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा।

अन्वयः – यथा निघर्षण-छेदन-ताप-ताडनैः चतुर्भिः (उपायैः) कनकं परीक्ष्यते। तथा कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा (च) चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते।

भावार्थः – स्वर्णकारः सुवर्णस्य शुद्धताम् आकलयितुम् आदौ निकषप्रस्तरे निघर्षणं करोति, तदनन्तरं तस्य सुवर्णस्य कर्तनं करोति, ततः अग्निना दाहयति, अन्ते सुवर्णखण्डे प्रहारं करोति। एभिः चतुर्भिः प्रकारैः परीक्ष्य सुवर्णस्य पूर्णशुद्धतां ज्ञातुं शक्नोति। तथैव पुरुषः अपि चतुर्भिः उपायैः परीक्षणीयः। यथा – कस्मिन् परिवारे अयं जनः जन्म अलभत? तस्य स्वभावः कीदृशः अस्ति? सः कीदृशैः गुणैः युक्तः अस्ति? पुनः सः केन कर्मणा सर्वत्र समादृतः भवति? इति। एषु निकषेषु परीक्ष्य एव तस्य व्यक्तित्वं ज्ञातुं शक्यते।

Reprint 2026-27

© NCERT not to be republished

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च॥ ५॥

पदच्छेदः – अष्टौ गुणाः पुरुषम् दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यम् च दमः श्रुतम् च। पराक्रमः च अबहुभाषिता च दानम् यथाशक्ति कृतज्ञता च।

अन्वयः – प्रज्ञा कौल्यं दमः श्रुतं पराक्रमः अबहुभाषिता च यथाशक्ति दानं कृतज्ञता च (इत्येते) अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति।

भावार्थः – अष्टभिः गुणैः युक्तः मानवः सर्वदा समाजे सम्मानं प्राप्नोति। विशेषज्ञानं, कुलीनता, संयमः, वेदादीनां शास्त्राणां ज्ञानं, पराक्रमः, अल्पभाषिता, सामर्थ्यानुसारं दानशीलता, कृतज्ञता च इति एते अष्टौ गुणाः सन्ति। मानवः उत्तमगुणान् आश्रित्य सम्मानितः भवति। अतः उक्तम् – **गुणवान् पूज्यते नरः**।

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति॥ ६॥

पदच्छेदः – न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः वृद्धाः न ते ये न वदन्ति धर्मम् धर्मः सः नो यत्र न सत्यम् अस्ति सत्यम् न तद् यद् छलम् अभ्युपैति।

अन्वयः – सा सभा न (अस्ति), यत्र वृद्धाः न सन्ति। ते वृद्धाः न (सन्ति), ये धर्मं न वदन्ति। सः धर्मः न उ (अस्ति), यत्र सत्यं न अस्ति। तत् सत्यं न (अस्ति), यत् छलम् अभ्युपैति।

भावार्थः – अस्मिन् संसारे विविधाः सभाः भवन्ति। सभासु जनसमागमः भवति। बहुभाषणं प्रचलति। तेन साफल्यं न भवति। वस्तुतः सा एव सभा सफला भवति यत्र वयोवृद्धाः ज्ञानवृद्धाः च जनाः भवेयुः। पुनरपि ते ज्ञानवृद्धाः धर्मविषये वदेयुः। धर्मसम्बद्धायां चर्चायां सत्यम् एव वक्तव्यं यत् सत्यं तथ्ययुक्तं भवेत् न तु छलनायुक्तम् इति।

Reprint 2026-27

दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्॥ ७॥

पदच्छेदः – दुर्जनेन समम् सख्यम् प्रीतिम् च अपि न कारयेत् उष्णः दहति च अङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्।

अन्वयः – दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं च अपि न कारयेत्। उष्णः अङ्गारः दहति शीतः च करं कृष्णायते।

भावार्थः – दुर्जनेन सह मैत्री न करणीया। यतो हि दुर्जनः विश्वासयोग्यः न भवति। दुर्जनेन सह बन्धुता प्रीतिः न करणीया। यतः तस्य दुर्जनस्य मुखे माधुर्यं परं हृदये कपटता भवति। अङ्गारः उष्णः भवति चेत् तापेन करं ज्वालयति। पुनः यदि सः अङ्गारः शीतलः अस्ति तदापि हस्तं मलिनं करोति। तथैव दुर्जनः सर्वदा एव अनिष्टं करोति कारयति च। अतः विद्यया अलङ्कृतोऽपि दुर्जनः परिहर्तव्यः।

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥ ८॥

पदच्छेदः – यथा हि एकेन चक्रेण न रथस्य गतिः भवेत् एवम् पुरुषकारेण विना दैवम् न सिध्यति।

अन्वयः – यथा हि एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवेत् एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति।

भावार्थः – रथस्य गतिः चक्रद्वयेन एव सम्यक् भवति। एकेन चक्रेण रथस्य गमनं न सम्भवेत्। रथस्य गतिः स्थगिता स्यात्। पुरुषार्थेन विना फलं न सिध्यति। भाग्ये स्थितेऽपि उद्योगेन एव फलं लभ्यते। अत्र अनुभूयते यत् प्रयत्नः भाग्यं च मानवरथस्य द्वे चक्रे स्तः। उक्तम् अपि – उद्यमेन हि
सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
शृङ्खलितम्	अनुशासितम्	अनुशासित	Disciplined	
गायन्ति	गानं कुर्वन्ति	गाते हैं	Sing	
किल	निश्चयेन	निश्चय से	With determination	
धन्याः	प्रशंसिताः	प्रशंसनीय	Praiseworthy	
अपवर्गः	निर्वाणम्	मोक्ष	Liberation	
भूयः	पुनः पुनः	बार-बार	Over and over again	
सुरत्वात्	देवत्वात्	देवत्व से	From divinity	
वेत्ति	जानाति	जानता है	Knows	
निर्गुणः	गुणहीनः	गुण रहित	Without virtue	
बली	बलवान्	बलशाली	Powerful	
निर्बलः	बलरहितः	बलहीन	Weak	
पिकः	कोकिलः	कोयल	Cuckoo	
वायसः	काकः	कौआ	Crow	
करी	गजः	हाथी	Elephant	
नम्राः	अवनताः	झुके हुए	Bent	
तरवः	पादपाः	वृक्ष	Trees	
फलोद्गमैः	फलभारैः	फलों के भार से	With weight of fruits	
अम्बुभिः	जलैः	जल से भरे हुए	Filled with water	
दूरविलम्बिनः	दूरात् अधः अवनताः	दूर से नीचे झुके हुए	Come down from above	
घनाः	मेघाः	बादल	Clouds	
अनुद्धताः	गर्वशून्याः	अभिमान से रहित	Polite	
सत्पुरुषाः	सज्जनाः	अच्छे लोग	Good people	
समृद्धिभिः	प्रचुरैः धनैः	बहुत धन से	With abundance of wealth	
कनकम्	सुवर्णम्	सोना	Gold	
परीक्ष्यते	परीक्षितं भवति	उसकी परीक्षा की जाती है	Is tested	

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
निघर्षणम्	घर्षणम्	घिसना	Rubbing	
छेदनम्	कर्तनम्	काटना	Cutting	
ताडनैः	प्रहारैः	प्रहार के द्वारा	By hitting	
कुलेन	वंशेन	कुल से	By the family	
शीलेन	स्वभावेन	स्वभाव से	By nature	
कर्मणा	कार्येण	कार्य से	By work	
दीपयन्ति	प्रकाशयन्ति	प्रकाशित करते हैं	Illuminate	
प्रज्ञा	विशेषज्ञानम्	विशिष्ट बुद्धि	Extra-ordinary intelligence	
कौल्यम्	कुलीनता	अच्छे कुल में जन्म	Birth in a good family	
दमः	इन्द्रियसंयमः	इन्द्रियों का संयम	Control over senses	
श्रुतम्	शास्त्रज्ञानम्	शास्त्रों का ज्ञान	Knowledge of scriptures	
पराक्रमः	साहसः	वीरता	Bravery	
अबहुभाषिता	मितभाषिता	कम और सार्थक बोलना	Speaking less but meaningfully	
छलम्	कपटता	छलना	Cheating	
अभ्युपैति	प्राप्नोति	प्राप्त करता है	Associates	
दुर्जनेन	दुष्टजनेन	दुष्ट व्यक्ति से	With wicked people	
समम्	सह	साथ	With	
सख्यम्	मैत्री	मित्रता	Friendship	
दहति	ज्वलयति	जलाता है	Burns	
अङ्गारः	दग्धकाष्ठः	अङ्गारा	Charcoal	
कृष्णायते	मलिनं करोति	काला करता है	Blackens	
दैवम्	भाग्यम्	भाग्य	Luck	
सिध्यति	सिद्धं भवति	फलता है	Fruitifies	

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

अत्र इदम् अवधेयम्

संस्कृतश्लोकेषु प्रतिपद्यं पादचतुष्टयम् अस्ति। छन्दोबद्ध-सस्वरगानशैली अपि अस्ति। श्लोकेषु सन्धिसमासयुक्तपदानि भवन्ति। यथा —

नम्रास्तरवः = नम्राः + तरवः।

अभ्युपैति = अभि + उप + एति।

अनुद्धताः = न उद्धताः (नञ् तत्पुरुषसमासः)।

यथाशक्ति = शक्तिम् अनतिक्रम्य (अव्ययीभावः)।

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत —

(क) गीतानि के गायन्ति? ....

(ख) कः बलं न वेत्ति? ....

(ग) कः वसन्तस्य गुणं वेत्ति? ....

(घ) मूषकः कस्य बलं न वेत्ति? ....

(ङ) फलोद्गमैः के नम्राः भवन्ति? ....

(च) केन समं सख्यं न करणीयम्? ....

(छ) केन विना दैवं न सिध्यति? ....

२. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत —

(क) तरवः कदा नम्राः भवन्ति? ....

(ख) समृद्धिभिः के अनुद्धताः भवन्ति? ....

(ग) सत्पुरुषाणां स्वभावः कीदृशः भवति? ....

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

(घ) सत्यम् कदा सत्यम् न भवति? ....

(ङ) दैवं कदा न सिध्यति? ....

३. स्तम्भयोः मेलनं कुरुत—

(अ) उक्तिः	(आ) भावार्थः
गायन्ति देवाः किल गीतकानि	सत्पुरुषाणां स्वाभाविकी नम्रता
गुणी गुणं वेत्ति	सुवर्णं चतुर्भिः प्रकारैः परीक्ष्यते
भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः	भारतभूमेः माहात्म्यवर्णनम्
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते	सज्जनः एव गुणानां मर्मज्ञः
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति	प्रज्ञा, दमः, दानं, कृतज्ञता इत्यादयः
दुर्जनेन समं सख्यं न कारयेत्	केवलं दैवं प्रयत्नं विना असिद्धम्
एकेन चक्रेण न रथस्य गतिः	दुष्टसङ्गः उष्णाङ्गारसदृशः

४. अधः प्रदत्तमञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—

फलोद्गमैः, गुणं, कृतज्ञता, सिध्यति, श्रुतम्, शीलेन

(क) गुणी .... वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः।

(ख) भवन्ति नम्राः तरवः ....।

(ग) पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन, ..., गुणेन, कर्मणा।

(घ) गुणाः पुरुषं दीपयन्ति – प्रज्ञा, कौल्यं, दमः, ...।

(ङ) दानं यथाशक्ति .... च।

(च) एवं पुरुषकारेण विना दैवं न .... ।

Reprint 2026-27

५. समुचितं विकल्पं चिनुत —

(क) "गायन्ति देवाः किल गीतकानि" – इत्यस्य श्लोकस्य मुख्यविषयः कः ?

(i) वसन्तस्य सौन्दर्यम् (ii) भारतभूमेः गौरवम्

(iii) कर्मणां फलम् (iv) दानस्य प्रभावः

उत्तरम् ....

(ख) "गुणी गुणं वेत्ति" – इत्यत्र कः गुणं न जानाति ?

(i) गुणी (ii) निर्गुणः

(iii) पिकः (iv) बली

उत्तरम् ....

(ग) "पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः" – इत्यस्य तात्पर्यं किम् ?

(i) पिकः मधुरं गायति न वायसः (ii) सुजन एव गुणं जानाति

(iii) वायसः अपि सरसं गानं करोति (iv) वसन्तः निर्गुणः अस्ति

उत्तरम् ....

(घ) "भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः" – इत्यस्य अर्थः कः ?

(i) वृक्षाणां कठोरता (ii) सत्पुरुषाणाम् उन्नतिः

(iii) फलयुक्ताः वृक्षाः नम्राः भवन्ति (iv) परोपकारिणां दुर्बलता

उत्तरम् ....

(ङ) "न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः" – इत्यत्र सभायाः महत्त्वं किम् ?

(i) सभा मनोरञ्जनाय भवति

(ii) सभा धनसम्पत्तिं प्रदातुं शक्नोति

(iii) धर्मोपदेशाय ज्ञानवृद्धाः जनाः आवश्यकाः

(iv) सभा केवलं राजकार्यार्थं भवति

उत्तरम् ....

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

(च) दुर्जनेन सह सख्यं किमर्थं न कार्यम्?

(i) सः मित्रं भवति (ii) सः धनं ददाति

(iii) सः शिक्षां ददाति (iv) सः उष्णाङ्गारवद् हानिकरः भवति

उत्तरम् ....

योग्यताविस्तरः

- विष्णुपुराणम् – प्रसिद्धेषु अष्टादशसु पुराणेषु विष्णुपुराणम् अन्यतमम्। अस्मिन् पुराणे प्रायेण सप्तसहस्राधिकश्लोकाः सन्ति। अत्र भगवतः विष्णोः तस्य च अवताराणां विषये वर्णितम्। भारतवर्षस्य गौरवविषये विष्णुपुराणम् अतीव प्रामाणिकं तथ्यं प्रकाशयति।
- महाभारतम् – संस्कृतसाहित्ये महाभारतम् इति इतिहासग्रन्थः पञ्चमवेदरूपेण स्वीकृतः। अस्मिन् ग्रन्थे लक्षाधिकाः श्लोकाः सन्ति। अतः शतसाहस्रीसंहिता इति अस्य अपरं नाम। महाभारते अष्टादश पर्वाणि सन्ति।
- भर्तृहरिः – भर्तृहरिः संस्कृतकाव्यवाङ्मये महान् कविः अस्ति। नीतिशास्त्रविशारदस्य तस्य कृतयः नीतिशतकं शृङ्गारशतकं वैराग्यशतकं चेति भारतीयज्ञानपरम्परां पोषयन्ति।
- हितोपदेशः – पण्डितनारायणेन हितोपदेशः कथाग्रन्थः सङ्कलितः। ग्रन्थेऽस्मिन् विविधाः कथाः नीतिश्लोकाः च सन्ति। हितोपदेशः चतुर्धा विभक्तः – मित्रलाभः, सुहृद्भेदः, विग्रहः, सन्धिः।
- चाणक्यनीतिः – चाणक्यस्य नीतिश्लोकाः माणिक्यसदृशाः सन्ति। बालानां चरित्रनिर्माणाय आदर्शमानवजीवनप्रतिष्ठार्थं च आचार्यस्य चाणक्यस्य नीत्युपदेशाः अत्यन्तम् उपयोगिनः सन्ति।

परियोजनाकार्यम्

१. अन्तर्जालात् पुस्तकेभ्यश्च विंशतिसुभाषितानां सङ्ग्रहं कुरुत।
२. किमपि नीतिवाक्यम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत।
३. पाठे आगतानि सुभाषितानि कण्ठस्थीकृत्य कक्षायां श्रावयत।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27